

УДК: 811.512.154

*Койлубаева А. К., ф. и. к., доцент, a.koylubaeva@mail.ru
Түмөнбаева Ж. А.,
К. Тыныстанов ат. БИМУ*

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ – АЛГАЧКЫ АГАРТУУЧУ

Макалада окумуштуу, коомдук жана мамлекеттик ишмер Касым Тыныстановдун өмүрү, чыгармачылыгы, ишмердүүлүгүнүн тармактары боюнча кеңири маалымат берилет. Агартууга, илимий жана окуу китептерин түзүүгө байланыштуу жасаган иштери, окуу китептерин чыгарууда жаңы алфавитке ылайыкташтырылган орфографиялык эрежелерди карап чыгып, аларды талапка ылайык өзгөртүү, толуктоо, жакшыртуу боюнча өткөн Бакудагы конференциянын ишиндеги маанилүү баяндамасы тууралуу сөз болот.

Булardan тышкары, макалада окумуштуунун бүт өмүрлүк иши болгон кыргыз тил илиминин проблемаларына арналган эмгектери талдоого алынат. Кыргыз тилинин фонетикасы, морфологиясы жана синтаксиси боюнча жүргүзгөн изилдөөлөрү, алардын азыркы кыргыз тил илиминдеги маанисине баа берилет. Макаланын соңунда К. Тыныстановдун чыгармачыл ишмердиги, элине калтырып кеткен мурастары өз алдынча “Тыныстановтаануу” аттуу проблема болууга татыктуу экенин далилдеп турат деген жыйынтык чыгарылат.

Өзөктүү сөздөр: *Касым Тыныстанов, эне тил, коомдук жана мамлекеттик ишмер, окумуштуу, жаңы алфавит, окуу китептери, сабаттуулук, араб тамгасы, латын алфавити, фонетика, морфология, синтаксис.*

*Койлубаева А. К., к. ф. н., доцент, a.koylubaeva@mail.ru
Түмөнбаева Ж. А.,
ИГУ им. К. Тыныстанова*

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ – ПЕРВЫЙ ПРОСВЕТИТЕЛЬ

В статье представлена подробная информация о жизни, творчестве и деятельности ученого, общественного и государственного деятеля Касыма Тыныстанова. Также отражена его деятельность в области образования, науки и создания учебников, важный доклад на конференции в Баку по пересмотру, дополнению и усовершенствованию правил орфографии, адаптированных к новому алфавиту при издании учебников.

Кроме того в статье дается анализ работы ученого по проблемам кыргызского языкознания, которым посвящена вся его жизнь. Оценивается его исследование фонетики, морфологии и синтаксиса кыргызского языка, их значение в современном кыргызском языкознании. В конце статьи делается вывод о том, что творческая деятельность К. Тыныстанова, наследие, которое он оставил своему народу, заслуживает становления объектом исследования отдельного такого направления, как «Тыныстановедение».

Ключевые слова: *Касым Тыныстанов, родной язык, общественный и государственный деятель, ученый, новый алфавит, учебники, грамотность, арабский алфавит, латинский алфавит, фонетика, морфология, синтаксис.*

*Koilyubaeva A. K., candidate of Philology Sciences, Associate prof,
a.koilyubaeva@mail.ru, Tumenbaeva Zh. A.,
K. Tynystanov IKSU*

KASYM TYNYSTANOV - THE FIRST ENLIGHTENER IN EDUCATION

The article provides detailed information about the life, work and activities of the scientist, public figure and statesman Kasym Tynystanov, about his work in the field of education, science and the creation of textbooks; an important report at the Baku conference on the revision, addition and improvement of spelling rules adapted to the new alphabet when publishing textbooks.

In addition, the article analyzes the work of the scientist on the problems of Kyrgyz linguistics, to which he devoted his whole life. His research of phonetics, morphology and syntax of the Kyrgyz language, their significance in modern Kyrgyz linguistics is assessed. At the end of the article, it is concluded that the creative activity of K. Tynystanov, the heritage that he left to his people, proves that it deserves to be an object of researches of as "Tynystanov Studies".

Key words: *Kasym Tynystanov, native language, public figure and statesman, scientist, new alphabet, textbooks, literacy, Arabic alphabet, Latin alphabet, phonetics, morphology, syntax.*

Быйыл элибиздин улуу инсаны, эне тил жана жазма адабият боюнча биринчи чыйыр салып, артында бараандуу из калтырган К.Тыныстановдун 120 жылдыгын белгилеп отурабыз. Анын өмүрү эрте кыркылганына байланыштуу, чыгармачылык ишмердиги жалпысынан 15 жылдай гана убакытка созулган. Мына ушул аралыкта башынан өткөргөн, өз колу менен бүтүргөн иштери, алардын кыргыз адабияттаануу жана тил илиминдеги маани-маңызы анын илим салааларына кошкон салымдары болуп саналат. Өзгөчө, тил илиминин баштоочусу-негиз салуучусу катары ордун аныктоого мүмкүндүк берген – анын өздүк чыгармалары жана илимий эмгектери. Алар көлөмү боюнча арбын эмес, бирок салмактуу, оригиналдуу, илим талаасында алгачкылардан экендиги белгилүү. Тилекке каршы, эмгектеринин сакталып калгандары менен жакындан таанышууга К.Тыныстанов акыркы жолу акталгандан кийин гана мүмкүнчүлүк болду.

К. Тыныстанов күнөөсүз күнөөлөнүп, 37 жашында шейит кеткен. Ал өз өмүрүндө сабатсыз кыргыз элинин сабатын ачууга зор аракет жасап, алгачкылардан болуп, араб тамгасы менен реформалап, кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүнө ылайыкташтырылган алфавит жараткан. Араб тамгасы кыргыз тилинин тыбыштык системасын так чагылдыра албасын байкагандан кийин, латын графикасынын негизинде алфавит түзүп, ал жалпы эл тарабынан жактырылып, 1928-жылдан баштап латын алфавити кабыл алынган. Жаңы алфавитти түзүүдө тилдин тыбыштык системасы, анын өзгөчөлүктөрүн эске алуу зарылдыгын К. Тыныстанов толук түшүнгөн. Натыйжада, кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүн талапка ылайык чагылдырган алфавит жараткан.

Алфавит түзүүдөн мурда кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүн иликтеп, анын айтылышы менен жасалышында тыбыштык органдардын катышына карай аныктап, тыбыштарды жасалуу орду жана үндүн катышы боюнча классификациялаган. Бул кыргыз алфавитин жаратууга жана жазуу эрежелерин так аныктоого мүмкүндүк берген. Ошентип, К. Тыныстанов кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүн, грамматикалык курулушун (морфология менен синтаксис), сөздүк курамын иликтеп, атайын окуу китептерин басмадан чыгарган алгачкы агартуучу болгон.

К. Тыныстанов адабият жаатында чыгармачыл (акын жазуучу, драматург) адам болсо, тил илиминде анын чыныгы негиз салуучусу-изилдөөчү, окуу китептерин түзүүчү, бир сөз менен айтканда, илимпоз адам болгон. Мына ушундай ишмердиги үчүн ага кыргыз элинин тарыхында биринчилерден болуп профессор деген наам 1936-жылы ыйгарылган.

Совет бийлигинин алгачкы күндөрүнөн эле калктын сабатсыздыгын жоюу, жаш муундарга кеңири билим берүү ишинде эң алгач эне тилде жазылган окуу китептери

менен окуу куралдарынын зарылдыгы келип чыккан. Ошондуктан окуу китептерин даярдоо иши биринчи планга турган. Мына ушул маселенин чечилиши, баарыдан мурда, мектеп грамматикаларынын иштелип чыгышы менен тыгыз байланыштуу болгон. Бул мезгилдерде мектептердин талабына ылайык келүүчү кыргыз тилиндеги окуу китептерин иштеп чыгуучу кадрлардын жоктугуна байланыштуу, мектептерде көбүнчө казак жана татар тилинде чыккан китептерден пайдаланышкан.

Мындай абалдан чыгуу үчүн аталган маселе 1923-жылы Советтердин Бүткүл Түркстандык XI съездинде каралып, “жергиликтүү тилдерде окуу китептерин жана окуу куралдарын басып чыгарууга өзгөчө көңүл бурулсун” деп белгиленген. Кыргыз тили боюнча мектеп грамматикаларынын иштелип чыга башташы 20-жылдарга таандык. Кыргыз тилиндеги окуу китеби 1924-жылы жарыкка чыккан.

Окуу китептерин чыгарууда жаңы алфавитке ылайыкташтырылган орфографиялык эрежелерди карап чыгып, аларды талапка ылайык өзгөртүү, толуктоо, жакшыртуу ж.б. иштер да жүргүзүлүүгө тийиш эле. Мына ушуга байланыштуу автономиялуу республикалардын Эл агартуу комиссарларынын демилгеси менен 1928-жылы Бакуда Жазуу жана орфографияга арналган I-конференция болуп өткөн. Бул конференцияга ар бир улуттук республикалардан өкүлдөр катышкан. Конференциянын ишине Касым Тыныстанов да катышып, жаңы алфавит, анын курамы, аларды үйрөнүүдөгү жетишкендиктер менен кемчиликтер тууралуу өзүнүн ойлору менен чыгып сүйлөгөн.

1930-жылдарга чейинки кыргыз тили боюнча иштелип чыккан грамматикаларда кат-сабатсыздыкты жоюу жагы көңүлдүн борборунда болгон. Ошондуктан аларда тилдин грамматикалык маселелери анча козголбой, көбүнчө окууга жана жазууга ылайыкташкан көнүгүүлөргө, туура жаза жана окуй билүүгө керектүү болгон грамматикалык эрежелер камтылган. Мындай эрежелер, өзгөчө, тилдин фонетикалык жана морфологиялык бөлүгүнө тиешелүү болуп, көбүнчө тыбыштардын айтылышы, бөлүнүштөрү, сөздөрдүн жасалышы жана жазылышы сыяктуу эрежелер менен чектелген.

Ал эми 30-жылдардан кийинки чыккан китептерде окуучуларды жалгыз гана кат таанууга, б. а., окуу менен жаза билүүгө үйрөтпөстөн, тилдин грамматикалык түзүлүшү менен тааныштыруу, практикалык ишти тилдин теориялык маселелери менен байланыштыруу максатында эрежелер киргизиле башгайт.

Мунун натыйжасында кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр, алардын маанисине карай бөлүнүштөрүнөн башка кыргыз тилинин фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик жана пунктуациялык ж. б. бир топ маселелери өз мезгилине жараша дурус чечилип, жыйынтыктуу эрежелер берилген, пайдаланылган терминдердин көпчүлүгү алгылыктуу болгон. Бул пикирибизди окумуштуунун 1934-жылы жарык көргөн “Кыргыз тилинин морфологиясы” китеби ынанымдуу далилдейт.

К. Тыныстанов бул китебинде сөздөрдүн курулушу, уңгу жана мүчө, үндөшпүк закондоруна кеңири токтолот. Уңгу жана мүчө, үндөшпүк закондору, үндүүлөрдүн ээрчишүүсү, тыбыштардын сыйлыгышуусу куранды жана уланды мүчөлөр, жөндөмө категориясы, алардын жөндөлүшүндөгү барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрү сыяктуу лингвистикалык терминдер бүгүнкү күндө да азыркы кыргыз тилинде өз актуалдуулугун жоготпой кеңири колдонулуп келе жатат.

К. Тыныстанов бул окуу китебинде лингвистикалык терминдерди түзүү жана пайдаланууда Кыргыз автономиялуу областтык Ревкомунун 1926-жылы 8-майда

“термин катары төл сөздөрдү кеңири пайдалануу зарыл” деген токтомду жетекчиликке алгандыгын байкоого болот.

Тил илимибиздин өзүнчө бир системага түшүп, калыптанбагандыгына карабай, азыркы кыргыз тилинин бардык бөлүмдөрүнө кеңири токтолуп, алардын лексика-семантикалык табиятын, грамматикалык белгилерин жана категорияларын ачып бериши К. Тыныстановдун атуулдук бийик сапатын жана феноменалдык илимий талантын далилдеп турат деп ишенимдүү айта алабыз.

Мындагы негизги маселе: 30-жылдарда жогорку окуу жайлары үчүн китептин жазылышы эмес, ошол окуу жайларынын өзүнүн али жарала элек мезгилинде, китепке “чаңкап турганда”, мектеп жашындагы балдар үчүн ары түшүнүктүү, ары жөнөкөй кылып, китеп жаратууну шашгырып турган учурда, К. Тыныстановдун грамматикаларынын жаралганында жатат.

К. Тыныстановдун окуу китептери өз учурунда гана эмес, бүгүн да өзүнүн баалуулугун жоготкон жок. Андагы лингвистикалык терминдер, тилдик кубулуштарга берген кыска, так аныктамалар абдан алгылыктуу. Бул окуу китебинде автор тарабынан берилген материалдар кыргыз тилинин тыбыштык системасы, тыбыштардын классификациясы, грамматикалык курулушу (сүйлөм, сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби, жөнөкөй жана жайылма, жалаң жана кошмо сүйлөмдөрдүн синтаксиси), кыргыз тилиндеги сөздөрдүн курулушу, сөз түркүмдөрүнүн классификациясы, атооч сөздөрдүн жасалышы, грамматикалык категориялар аныкталып, фактылар келтирилген. Алардын ар бири так терминдер менен аталган. Анын аныктамалары, терминдери кийинки окуу китептеринде гана эмес, көптөгөн илимий эмгектерде айрым гана толуктоолор, тактоолор киргизилип, колдонулуп келе жатат.

Касым Тыныстанов репрессиянын бейкүнөө курманы болуп кеткенден кийин анын ысымы, эмгектери эч бир жерде аталбай, иштеген иштери айтылбай келген катаал мезгилдин артта калганына 30 жыл болду. Элибиз эркиндикке чыгып, күнкорсуз мамлекет түзүп, өз түндүгүбүздөн түтүн булатып жатабыз. Укуктуу демократиялык өлкөгө айланып бара жаткан учурда элибиздин даңктуу уулу, алгачкы агартуучу, көрүнүктүү түрколог-лингвист К. Тыныстановдун эмгектерин кайрадан чыгарууга мүмкүндүк алдык.

Илимий макалалар жана илимий изилдөөлөр жүргүзүлдү. Бул аракеттер белгилүү өлчөмдө К. Тыныстановдун чыгармачыл ишмердиги, элине калтырып кеткен мурастары өз алдынча “тыныстановтаануу” аттуу проблема болууга татыктуу экенин далилдеп турат.

Акырында айтарыбыз: бул багытта биздин иштей турган ишперибиз өтө арбын жана аларды аткаруу учурдун кечиктирилгис милдеттеринен болуп саналат.

Адабияттар:

1. Джаныбеков Ч. Касым Тыныстанов: жизнь и творчество. - Бишкек, 2003.
2. Орузбаева Б. О. Кыргыз терминологиясы. - Фрунзе, 1983.
3. Измаилова А. Э. Кыргызстандагы советтик мектептердин тарыхы. - Фрунзе, 1961.
4. Бектенов З. Замандаштарым жөнүндө. - Бишкек, 2016.